

„Isten csendjében és tartózkodásában”

BORSODI HENRIETTA

Az Eucharisztia Pilinszky János műveiben

A szerző egyetemi tanulmányait az ELTE BTK néprajz, valamint a PPKE BTK magyar nyelv és irodalom szakán végezte, jelenleg a Magyar Kurír szerkesztője.

¹XVI. Benedek:

Deus caritas est (Az Isten szeretet). Szent István Társulat, Budapest, 2006, 12–13.

²Szintén e szóval jellemzi

Pilinszky művészetét

Szávai Dorottyá: *A többi kegyelem. Pilinszky és Mauriac. Vigília*, 2000/7.

504–513. Ugyanő máshol a Pilinszky-mű krisztocentrikus voltát emeli ki:

Bűn és imádság. A Pilinszky-líra camus-i és kafkai szöveghagyományáról.

Akadémiai, Budapest,

2006, 31. Szénási Zoltán –

Szávai Dorottyára hivatkozva – Pilinszky krisztocentrikus történelemszemléletéről ír: „Egyenes

labirintus”. *Pilinszky*

„evangéliumi esztétikája” és a katolikus irodalom

hagyománya. *ItK*, 2006/6. 627–637.

³Simone Weil:

Jegyzetfüzet.

Eucharisztia és kereszt: „Krisztus-orientált művészet”

Az Eucharisztia és a kereszt elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a katolikus teológiában: a kereszt áldozatának megörökítéseként az Eucharisztia Isten jelenlétére utal földünkön, Jézus Krisztus által. Krisztus „keresztthalálában történik meg teljesen Istennek az az önmagá ellen fordulása, melyben önmagát ajándékozta oda, hogy az embert újra fölemelje és megmentse — ez a szeretet legradikálisabb formája. (...) Az önátadás ezen aktusát Jézus maradandóan jelenvalóvá tette azzal, hogy megalapította az Eucharisziát az utolsó vacsorán.”¹

Pilinszky János művészete Krisztus-orientált művészet.² A költő Istent az emberré lett, megtestesült Istenfiában, Jézus Krisztusban szemlélte — elsősorban a kereszten és az Eucharisziában.

Dolgozatom alapját nyolc Pilinszky-szöveg adja, melyekben kulcsfogalom a *jelenlét*: Isten jelenléte a világban, és ennek ellentétéként a negatív jelenlét, a hiány; valamint Isten jelenléte az emberben, Krisztus kínszenvedésének és keresztáldozatának jelenvalósága, jelenidejűsége, folytatódása a földön.

„Amint Isten az Eucharisztia konsekrációja által jelen van egy darab kenyér érzéki megtapasztalásában, úgy jelen van a legvégső rosszban is a megváltó fájdalom, a kereszt által” — írta a Pilinszky gondolkodására oly nagy hatást tett francia misztikus, Simone Weil.³

Az eucharisztikus tematika ugyanígy összekapcsolódik a szeretet, a szenvedés és halál kérdéskörével Pilinszky János lírai és prózai megnyilatkozásaiban, melyekből kitűnik, hogy az emberi szenvedést a költő is Krisztus megváltó szenvedésének, illetve e szenvedés világ végezetéig való folytatódásának kontextusában értelmezte. És a *Nagyvárosi ikonoktól* kezdve e költészet szemléletét egyre inkább „a kereszt téríti magához”; a folyamat a hetvenes évek költészetében bontakozik majd ki mind poétikailag, mind szemléletileg, amikor „a kötet- és cikluscímek is jelzik a passió jelen idejébe való belépés egzisztenciális igényét”.⁴ Jelenits István értelmezése hasonló, eszerint Pilinszky egész életműve a nagypéntek (a kereszt és a Bárány kiáltása) és a húsvét által kijelölt tengely köré rendeződik.⁵ A szövegek, melyeket az eucharisztikus jelzővel illetek, ezt az egzisztenciális igényt, a Krisztus szenvedésébe való belépés igényét mutatják. A következő verseket vizsgáltam: *Nagyvárosi ikonok*, *Merre, hogyan?*, *Szent Lator*, *Monstrancia*, *Ahogy csak*, *Tábernákulum* — valamint mintegy keretként a *KZ-oratóriumot* és az *Így*

Új Mandátum, Budapest,
1994, 62–63.

⁴Schein Gábor:
*Eszkatológikus szemlélet
és apokaliptikus hangvétel
Pilinszky János költészeté-
ben*, Alföld, 1996/6. 71–88.

⁵Jelenits István: *Költői
pálya a szent és a profán
metszévonalán*. In: *„Mer-
re, hogyan?” Tanulmányok
Pilinszky Jánosról*.
(Szerk. Tasi József.) PIM,
Budapest, 1997, 7–19.

⁶Az eucharisztikus isten-
arc, ahogy arra már
utaltam, nyilvánvalóan és
elválaszthatatlanul össze-
kapcsolódik a passió
Krisztusának arcával.
Ismét magát a költőt
idézem: „... a keresztény
művészet ma is és kétezer
éven át nem vette le sze-
mét Krisztus kinszenvedé-
séről.” *A történet ideje*
(Cs. Szabó László).
In Pilinszky János:
Beszélgetések. Magvető,
Budapest, 2016, 19–34.

⁷Pilinszky János:
*„Miképpen mennyben,
azonképpen itt a földön
is”*. In: *Publicisztikai
írások*. Osiris, Budapest,
1999, 67–68.

⁸II. János Pál: *Ecclesia
de Eucharistia*, 59.

⁹Vö. Pilinszky János:
A mű születése.
In: *Publicisztikai írások*,
i. m. 37–40.

teltek napjaink című prózaverset. E szövegek az életmű egy jól körül-
határolható periódusában, 1963 és 1972 között keletkeztek; tanúsítják,
hogy Pilinszky János — aki számára liturgiájával, hittételeivel, fogal-
maival a katolikus vallás adta az alapvető tájékozódási pontokat — egy-
házának közösségével együtt tekintetét Krisztusra és az Oltáriszent-
ségre, Krisztus „eucharisztikus arcára” szegezte,⁶ és kereste benne, általa
a megtestesült Isten valóságos jelenlétét a földön. Mert a II. világhá-
ború tapasztalata, a „jövátehetetlen botrány”, az embertelenség kegyet-
len megtapasztalása — kiváltképp a „koncentrációs táborok univer-
zumában” — valóban „megengedte” a következtetést, hogy földünk
„az a föld, melyet Isten elhagyott”, és „semmi sincs többé: egyedül a
pótolhatatlan Hiány van, mint egy pokoljáró misztikus negatív isten-
élménye. Mert az emberek elhagyták Őt, és most Ő hagyja el a világot.”⁷

Jézus kereszthalála, feltámadása és mennybemenetele után az Eu-
charisztiaiban hagyta jelenlétét a földön, ahol egykor az emberek kö-
zött élt. Így az Oltáriszentség horizontjában, ahol ég és föld össze-
ér, kiváltképp feltehető Isten jelenvalóságának, jelenlétének kérdése.
Az Eucharisztia hitünk legnagyobb titkai közé tartozik: „kétségtelenül
nagy, bennünket felülmúló misztérium, s kemény próbára teszi el-
ménknek a látható valóságon túllépő képességét”.⁸ Épp ezáltal vál-
hat az Eucharisztia művészileg is talán a legnagyobb lehetőséggé az
Isten emberek közötti jelenvalóságáról való gondolkodásban. Hiszen
nincs a földön még egy „tárgy”, amelyben a kinyilatkoztatás szerint
maga Isten van jelen. Az Eucharisztiaiban a tárgyias és a transzcen-
dens összekapcsolódása eleve adott. És Pilinszky költőként ehhez
a titokhoz, a transzcendens manifesztálódásához, a jelenlétnek a
nyelvben vagy a nyelv ellenében⁹ való újrateregetéséhez keresi a sza-
vakat. Képes-e a költői nyelv kifejezni, felmutatni, újrateregetni e
jelenlétet? Az eucharisztikus szövegekben a költő erre tesz kísérletet.

Az Eucharisztia a Pilinszky-szövegekben — Néhány lényeges vizsgálati szempont

Sem az Eucharisztia, sem az Oltáriszentség — bár többszörösen és
erősen telített motívum az életműben — nem jelenik meg szöveg-
szerűen Pilinszky János egyetlen versében sem. Az eucharisztikus
Jézus, az Istenfia, az Oltáriszentségben jelen lévő Isten nevének ki-
mondását a *szentségtartó, monstrancia, tabernákulum* metonímiák he-
lyettesítik a művekben. És e fogalmak, melyek mindegyike kulcsfo-
galom az életműben, mindig a szentségre, annak jelenlétére utalnak:
„A monstrancia nem valami másra utal; a szentségmutató a szent-
ség valóságos jelenléte; ily módon szavakkal nem kimondható.”¹⁰
Nem kimondható, mivel a szent fogalmi megközelítéssel teljesen hoz-
záférhetetlen, definiálhatatlan, megragadhatatlan; csak kifejthető, de
a kifejtés sem magyarázatot ad, hanem rávezetést nyújt, hogy „az
olvasó kialakíthassa értelmezését (értékelését, átértékelését)”.¹¹ Pi-
linszky János is így, ilyen értelemben használja a monstrancia, szent-

¹⁰Angyalosi Gergely:
Az irodalom átvértett
szöveve. Pilinszky János:
Nagyvárosi ikonok.
Vigilia, 2011/11. 819–823.

¹¹Rudolf Otto: A szent.
Az isteni eszméjében
rejlő irracionális és
viszonya a racionálishoz.
Osiris, Budapest,
1997, 15, 239–240.

¹²Pilinszky János:
Naplók, töredékek. Osiris,
Budapest, 1995, 99.

¹³„Az utolsó három kötetben [Szálkák, Végkifejlet, Kráter] a versek inkább egy folyamatos hangos és belső beszéd »felszínre« kerülő részei, amelyek inkább egyenes vonalúan, előre haladva és ezáltal egymásra épülve olvashatók, amelyek tehát nem különállásukban mutatkoznak meg igazán, hanem folyamatosságukban. A visszatérő, ismétlődő reprezentációk az így létrejövő szerkezetben kapják meg a helyüket és jelentőségüket.”
Tolcsvai Nagy Gábor:
Pilinszky János.
Pozsony, Kalligram,
2002, 150.

¹⁴Lásd Angyalosi Gergely:
i. m. 819–823.

¹⁵A költő anyai nagynénje alapította a szervita rend női ágát Magyarországon

ségtartó és tabernákulum metonímiákat Krisztus-Isten és az ő jelenlétének megragadására.

A költő naplófeljegyzéseiben, az *Életem szavaiból* cím alatt olvasuk: „*Monstrancia*. Az együgyűek sokszor azt hiszik, hogy a monstrancia a mennyország napja. Gyerekkoromban, megfogalmazhatatlanul, én is valami ilyesfélét hittem. Fölmutatása olyan volt, mint a napfölkelte. És nyilván emiatt, különösen a késő délutáni litániánkon, ez az *alkonyati napfölkelte* Isten dicsőségét mindörökké eljegyezte bennem a...”¹² Az 1971-ből származó naplóbejegyzés itt megszakad. Mindazonáltal jelzi, hogy megannyi alkotásban egy gyerekkori alapélmény bukkan újra felszínre, szólal meg újra. A „mennyország napja”, a monstrancia verscímmé válik, sőt a *Szálkák* első ciklusának címevé. A tabernákulum pedig a *Végkifejlet* című kötetben emelkedik szintén vers-, illetve cikluscímmé.

Az Eucharisztia metonímiáit tartalmazó szövegek együttállásukban tárulnak fel,¹³ és az adott pályaszakaszon belül oly sűrűn visszatérő Óltáriszentség-motívum jelentése is a többszörös nyelvi és poétikai környezet egymás mellé állításával és az egymás relációjában való vizsgálat során fejthető fel.

Itt részletes elemzésekre, a szövegek alapos vizsgálatának kifejtésére nincs lehetőség, ezért csak néhány szempontra hívom fel a figyelmet, melyek segíthetik a versekhez való közelítést, hogy a szövegeket újra és újra összeolvasva megmutatkozzon, feltárulhasson a központiként értelmezett Eucharisztia-motívum.

Tanulságos sorra vennünk a szövegekben az Eucharisztia „felmutatásának” tereit. Ezek a következők: a koncentrációs táborok; Lenin mauzóleuma;¹⁴ a háború mindennapjai; a Golgota; javítóintézet;¹⁵ téli természeti környezet. E tereket a némaság, a hiány, a bűn és szenvedés jelenvalósága jellemzi. A vizsgált darabok között egyedül az *Ahogyán csak* című versben jelennek meg a liturgikus környezetre utaló fogalmak (mise, vecsernye, Úrfölmutatás).

A következő szempont a monstranciához és tabernákulumhoz kapcsolódó képek, motívumok vizsgálata lehet. A legfontosabbak: háború, katonák és gyerekek, farkas és bárány, tenger, tél és hó. A Pilinszky-versekben a tél mindig valamilyen negatív léthelyzethez társul, melyet a hiány, sokszor éppen Isten hiánya határoz meg. És a hó sem kegyelemjelkép, e versekben semmiképp, hanem a tenger ellenpontjaként éppen Isten távollétének a helye. Szent Ágoston egy mondása szerint: „A mi telünk az, amikor Krisztus elrejtőzik.”¹⁶ És mindehhez hozzátelhetjük még, hogy az *Ahogyán csak*ban együtt van: tél, hó, hallgatás és halál. A verssel együtt megszólal egy másik vers, és irodalmunk leglassúbb sora: „Most tél van és csend és hó és halál”.

A művekhez közelíthetünk e fogalompárok segítségével is: Eucharisztia és fény; Eucharisztia és sötét. A szövegeket sok, a fényre és talán még több a fény hiányára utaló fogalom szövi át. A már idézett naplófeljegyzésből tudjuk, a monstrancia a mennyország napja volt a gyermek Pilinszky számára, „alkonyati napfölkelte”; a fény

a '20-as években. A nővérek javítóintézetet működtettek Rákospalotán fiatalokú prostitúált lányok számára. Pilinszky gyerekként gyakran töltötte itt a nyarakat.

és annak hiánya párhuzamba állítható így a jelenléttel és annak hiányával.

Végül nem kerülhetik el figyelmünket az Eucharisztia utaló tárgyak, a monstancia és a tabernákulum közvetlen jelzői sem a szövegekben: „az élő öröküres monstanciája”, „összetört szentségtartó”, „behorpadt szentségtartó”, „halálunk monstanciája”, „az a bizonyos tabernákulum”.

Az eucharisztikus versek a valóságos jelenlét tükrében

¹⁶Idézi Joseph Ratzinger: *Szentbeszéd Hans Urs von Balthasar gyászmiséjén. Vigília*, 2005/6. 453–456.

¹⁷Joseph Ratzinger: i. m. 453–456.

¹⁸Pilinszky János: *Egy lírikus naplójából. In: Publicisztikai írások*, i. m. 687–688.

¹⁹Szitár Katalin: *Dolgok – jelek – jelenlét. Az írás az Apokrifban. In: Apokrif. A Szombathelyen, Bozsokon és Velemben 2008. április 18–19-én rendezett Apokrif-konferencia szerkesztett és bővített anyaga.* (Szerk. Fűzfa Balázs.) Savaria University Press, Szombathely, 2008, 106–116.

²⁰Szigeti Lajos Sándor: *A teremtett Isten csendje. Pilinszky Apokrifja és apokrifjai. In: „Merre, hogyan?”*, i. m. 41–55.

²¹*Egyenes labirintus. Pilinszky-portré a televízióban* (Maár Gyula). In: *Beszélgetések*, i. m. 254–273.

„Mindenütt az élő Isten nyomait fürkészte, igazságának felragyogásait kereste, ablakokat, melyek feléje nyílnak. Mindenütt utakat akart felfedezni, amelyek a végesség börtönéből az egészbe, a valóságosba vezetnek. Ám épp ezért képességeink határait is ismerte, tudta, hogy az élő Istennel, akit eszünkkel nem gondolhatunk el, csak akkor találkozhatunk, ha fogalmaink kudarcot vallanak; végeredményben mindig Isten maga az, aki feltárja magát előttünk, s minden gondolatmenetünket felülmúlva nekünk adja önmagát.” E gondolatok, melyek Hans Urs von Balthasar temetésén hangzottak el,¹⁷ közelebb visznek a Pilinszky-líra eucharisztikus verseihez is.

„Az élő Istennel csak akkor találkozhatunk, ha fogalmaink kudarcot vallanak...” Pilinszky felfogása a nyelvről és költői nyelvről közel áll ehhez a gondolathoz: „az emberi szellem a létezés elsődleges nyelvén, ami valóban több mint kifejezés (...) egyedül akkor szólhat meg, ha előbb belenémul a kifejezés reménytelen erőfeszítésébe, mintegy belehal, belepusztul vállalkozásába.”¹⁸ Ha e két gondolatot az eucharisztikus versek tekintetében olvassuk össze, belátjuk, a költőnek először el kellett némulnia ahhoz, hogy felmutathassa Isten jelenlétét. Új nyelvet kellett teremtenie, túl a stíluson és a kifejezésen, „egyszerű”, „evangélium” nyelvet, a „csöndből”, a „semmire figyelésből”.¹⁹

Az eucharisztikus versekben az Eucharisztia (Isten jelenlétének „helye”) felmutatásának szándékával találkozunk újra és újra. A szándék mögött pedig annak a felismerése áll, hogy az emberi világ szomjazza Istent, önmagát Istentől elhagyottként tartva. Pilinszky fölismerte ezt, és nem elégedett meg Isten hiányának a fölismerésével: „a szereteten keresztül megfogalmazza Isten bennünk való mégis-jelenlétét”.²⁰

A megnevezhetetlent, ezt a világból látszólag hiányzózt mindig képekben fogalmazza meg: a tenger, hó, tél, szentségtartó, monstancia, tabernákulum mind Isten, Krisztus, a szentség „nevei”, és nem a szent létezéséről, hanem annak jelenlétéről állítanak valamit. Látszólag a meg nem nevezés elfed, valójában azonban e képi megfelelők konkrét tárgyiasságukban felfedik a megnevezhetetlent, a szentség kifejezhetetlenből „kézzelfoghatóvá” válik Pilinszky János költészetében.

„Én nem akarok egyéb lenni, mint tanúságtevő...” — mondta Pilinszky az 1978-as televíziós portréban.²¹ Az eucharisztikus versek-

ben felfedezhetjük a folyamatot, ahogy a költő — a művészet segítségével — „megragadja” a jelenlétet hordozó tárgyat, és elviszi mindenhová, elsőként azokra a helyekre, melyek legélesebben „mutatják fel” az Isten-hiányt: a diktatúrák poklaiba (*KZ-oratórium, Múzeum*), a kereszt agóniájának Istentől elhagyatottságába (*Szent Lator*), a háború mindennapjaiba (*Merre, hogyan?, Így teltek napjaink*), a fiatal intézeti prostituáltak közé (*Monstrancia*), és összességében minden szenvedés valóságába (*Ahogy csak*). Erről a szándékról így beszélt Pilinszky 1971-ben, éppen az eucharisztikus versek keletkezésének idején: „Engem tulajdonképpen ezek a dolgok érdekeltek, a világ peremére szorult lények, a világ peremére szorult tárgyak, dolgok, és úgy éreztem, hogy ha ezeket el tudom juttatni valahogy a világ szívébe, akkor fontosabbat csináltam, mint ha a bizonyított dolgokat énekelem meg vagy hagyom jóvá.”²² Krisztus a kereszten elküldött szavaival „az Isten hiányától gyötrődő világ segélykiáltását elviszi egészen Isten szívébe”.²³ Pilinszky az Isten hiányától gyötrődő világ tereibe viszi be a jelenlétet, így akarja a hiánytól szenvedő teremtett világot eljuttatni a világ (Isten) szívébe. Nemcsak tanúságtétel ez, hanem *imitatio Christi*.

Az Eucharisztia felmutatásának terei, amint láttuk, „negatív” terek. A természeti környezet is az. És nemcsak a télhez kapcsolódó általános képzetek (halál, pusztulás, sötétség, fagy) miatt negatív ez a környezet, van még egy, több említett versben is kulcsfontosságú motívum: a hó és a jég elrejt, sőt, fogságban tart. Az „erős, szilárd” téli égbolt mintha elzárná az ég és föld közti érintkezési lehetőséget (*Ahogy csak*), a tabernákulum pedig „az a bizonyos”, a hó fogságába került (*Tabernákulum*). „A mi telünk az, amikor Krisztus elrejtőzik” — idéztem Szent Ágostont. A mondat így fejeződik be: „Azonban a gyökér télen is él.”²⁴ Küzd a lírai én (a tabernákulum őrzésében kudarcot vallott kerub), hogy felszínre hozza újra a kincset, és küzd a költő, a nyelvvel, hogy annak ellenében (az Eucharisziát negatív terek, negatív környezet, negatív jelzők, tagadások, mozdulatlanság, megnevezhetetlenség, csupa hiány veszi körül) mégis felmutassa azt a bizonyos jelenlétet. A liturgia szavai, kifejezései is szinte teljesen hiányoznak e versekből, ilyen értelemben nyelvileg is idegen környezetben találjuk végig az Eucharisziát. Ám úgy tűnik, a *Tabernákulumot* a kötetben közvetlenül követő *Így teltek napjaink* győzelmet hoz.

Az említett versek közül e szövegben jelennek meg először és egyedülként a béke és az idill fogalmai, valamint egy szereplő, aki abban az óriás télben a templomban föllépked „a jeges lépcsőkön a betemetett tabernákulumig”, és megteszi azt, ami a *Tabernákulum* kétségbeesetten küzdő lírai énjének nem sikerült, kiszabadítja és felmutatja a valóságos jelenlétet. A költő legyőzi a nyelvi kifejezés ellenállását, és bebizonyítja, hogy a jelenlét poétikai formában nemcsak megragadható, de fel is mutatható.²⁵ Mivel az *Így teltek napjaink* az utolsó az eucharisztikus versek sorában, időben ezután már nem keletkezett az Eucharisziát a monstrancia vagy a tabernákulum ké-

²²A világ peremén
(Tóth Éva). In: *Beszélgé-
tések*, i. m. 114–120.

²³Joseph Ratzinger –
XVI. Benedek: *A Názáreti
Jézus*, II. Szent István
Társulat, Budapest,
2011, 162.

²⁴Joseph Ratzinger:
*Szentbeszéd Hans Urs von
Balthasar gyászmiséjén*,
i. m. 453–456.

²⁵Vö. Szávai Dorottya:
A „Te” mint szóesemény.
Pilinszky János: *Juttának*.
In uő: *A „Te” alakzatai*.
*Dialógus és szubjektum
a lírában*. Kijárat,
Budapest, 2009, 87–132.

pében versebe emelő szöveg, ezért e prózavers értékelésem szerint a költőt tíz éven át foglalkoztató problematika egyfajta lezárásának és megoldásának is tekinthető. (Az Isten földi jelenlétéről való gondolkodás nem szűnt meg, de olyan formában, mint az eucharisztikus versekben, nem jelentkezett többet az életműben.)

²⁶„...amennyire közpréda volt halála és agóniája, oly rejtett maradt dicsősége, húsvéti allelujája. Őt sebét továbbra is magán viselte, jelenléte azonban mostantól fogva csupa tartózkodás, rejtezkedő szemérem, hasonlíthatatlanul bensőséges jelenlét.”

Pilinszky János: *Isten dicsősége*. In: *Publicisztikai írások*, i. m. 628–629.

²⁷Vö. Pilinszky János: *Krisztus és Sziszüphosz*. In: *Publicisztikai írások*, i. m. 505–508.

²⁸Vö. Tolcsvai Nagy Gábor: i. m. 155, 182.

²⁹Jelenits István: i. m. 7–19. Lásd Martin Heidegger: *Rejtekutak*. Osiris, Budapest, 2006, 233–278.

³⁰Esterházy Péter: *A mi a bánat*. In: *„Merre, hogyan?”*, i. m. 249–251.

A szentség, vagyis a jelenlét felmutatódik, mégpedig itt először valódi „otthonában”, a templomban, de itt következik a költő és a nyelv küzdelmének következő szakasza, mégpedig a jelenlét milyenségének, legfőbb attribútumának kimondásáért folytatott harc. Az alapmetafora adott továbbra is, a szentség napként nevezetik meg, ám ez nem elég a háború borzalmi közepette, több kell. Ez a több pedig az isteninek az emberi szenvedéssel való azonosulása lesz: az a bizonyos nap „kicsi volt, izzó és vörös is, akár a golyók nyoma”. De még ez sem elég, még több kell, szükség van az emberek közé való visszatérést kinyilvánító gesztusra is. Az idézett szöveg így folytatódik: „vagy még inkább, mint egy kisírt szem, mely végre ismét hajlandó szembenézni azzal, aki megbántotta”. A jelenlét, mely „csupa tartózkodás”,²⁶ melyben rejtve, „Isten csendjében és tartózkodásában” folytatódik a Bárány áldozata,²⁷ most kilép ebből a csendből és tartózkodásból, és szembenéz, dialogikus kapcsolatba lép az emberrel. Krisztus a kinyilatkoztatás szerint magára vette minden bűnünket és szenvedésünket, nem utasítja el az embert, velünk marad a világ végéig (vö. Mt 20,28b).

Az eucharisztikus versek közé sorolt darabok és a záró *Így teltek napjaink*, mint e verscsoport betetőzése, a nyelv, illetve a kreatív költői nyelvhasználat erejéről vallanak. Nyelv és beszélő olyan nyelvi formában talál egymásra e versek keletkezésének folyamatában, amelyben a véges emberi és a végtelen isteni egyszerre különálló, ugyanakkor egymásban lévő a megértésben és a kimondásban.²⁸

„Estére jár. (...) Az egyetemes létvesztés idején a költő dolga, hogy az elveszett, elhomályosult szentnek nyomára vezessen, vagy ha e nyomokra már maga sem lelne rá, legalább a nyomok nyomait kutatassa, legalább a szentre vonatkozó szomjúságot tárja fel, nevezze néven” — idézi Jelenits István Heidegger *Wozu Dichter?* című írását.²⁹ A gondolatmenetet Esterházy Péterrel folytathatjuk: „Pilinszky mintha folytonosan Heidegger kérdésére válaszolna: Wozu Dichter? (...) Wozu, mi a bánatnak is a költő? Heidegger válasza: »Költőnek lenni ínséges időben azt jelenti: éneklően az elmenekült istenekre figyelmeznünk.« Éneklően az elmenekült istenekre figyelmeznünk: ez Pilinszky. (...) Szóval hogy dazu, az egészre, hiányt hiányként, jelenlétet jelenlétként érzékelve, erre a bánatra, éneklően.”³⁰